

5. Дигести Юстиніана. 23.2.1 // Дигести Юстиніана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2003. – Т. IV. – 780 с.
6. Римское частное право / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: Юристъ, 1996.
7. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 283.
8. Дигести Юстиніана 2.4.5 // Дигести Юстиніана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2002. – Т. II. – 622 с.
9. Римське приватне право: Конспект лекцій: Практикум. – Х.: Одісей, 2000. – С. 18-19.
10. Тимошук О. Цивільний шлюб “по-українськи”, або Кому без штампа в паспорті жити добре // Дзеркало тижня. – 2007. – № 18 (647). – С. 22.
11. Сафончик О.І. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи // Правове життя сучасної України: Тези доп. 9-ї звіт. наук. конф. професор.-викл. і аспірант. складу / Відп. ред. д-р юрид. наук, проф. Ю.М. Оборотов; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Фенікс, 2006. – С. 129-132.
12. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонova. – Х.: ТОВ “Одісей”, 2006.

УДК 340.15(37):347.122

Л.Л. Стецюк

САМОУПРАВСТВО ТА САМОЗАХИСТ У ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Необхідність забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах недотримання соціальних гарантій їхнього захисту змушує суб'єктів правовідносин до здійснення самозахисту, що виступає свого роду панацеєю особистої недоторканності як самої особи, так і належних їй прав і свобод. Актуальність даного питання полягає в тому, що розширення прав і свобод людини, закріплені у Конституції України, а також підвищення ролі особистості в суспільному житті обумовлює необхідність проведення досить об'ємної роботи щодо подальшого розвитку і вдосконалення інституту самозахисту. Базою для успішного здійснення такої роботи можуть стати норми римського права, теоретичні узагальнення і висновки видатних римських юристів, їхнє мистецтво глибокого наукового аналізу та практичного застосування своїх висновків, оцінок та тлумачень, що для сучасних юристів і досі є прикладом.

Право Стародавнього Риму у своїх працях досліджували С. Муромцев, І.Покровський, Д.Грім, І.Пухан, М.Поленак-Акімовська, В.Хвостов та ін. Проте дані автори переважно здійснювали комплексне дослідження римського права, особливо не акцентуючи увагу на тій його частині, що стосується права особи на самоуправство та самозахист.

Метою даної статті є дослідження права особи на самоуправство та самозахист у Стародавньому Римі виходячи із норм римського права та думок римських юристів. Для досягнення цієї мети доцільно буде простежити розвиток інститутів самоуправства й самозахисту в давньоримському праві та приділити увагу процесам, які обумовили появу перших уявлень про необхідність обмежити людину в її прагненні до самостійного вирішення конфліктів.

У додержавний період у Римі ще не існувало спеціального органу для захисту порушених прав (державного суду), відтак у ті часи керувалися звичаями, які за порушення існуючих правил встановлювали певну систему покарань, найтяжчим серед яких було вигнання з роду.

Згодом на зміну звичаям прийшло самоуправство, або поєдинок, за допомогою якого особа захищала свої права, цілковито покладаючись на власні сили [1, с. 333], залучаючи на допомогу членів своєї родини, близьких родичів тощо. Правий був той, хто переміг у сутичці, оскільки згідно зі звичаями вважалося, що боги дали йому силу для перемоги в боротьбі за справедливість. Над переможеним вчиняли розправу. Скривджений чинив із кривдником так, як вважав за потрібне, керуючись власним відчуттям справедливості, через що кривдник міг зазнати більшої шкоди, ніж завдав сам. Це зумовило потребу у створенні контрольованого процесу розправи. Формулюється принцип таліона, за яким скривджений міг вимагати жертву, рівноцінну понесеній ним втраті. Цей принцип і поклав початок визначенню меж самоуправства.

З часом звичаї лягли в основу законів. Найдавніша кодифікація римського права, відома під назвою Законів XII Таблиць, датується приблизно серединою V ст. до н.е. [2, с. 19]. Багато століть вони були основним джерелом права в Римі. Закони XII Таблиць становлять собою запис звичаїв, що склалися в повсякденному житті римлян, зокрема і тих, що стосуються самоуправства та самозахисту. Випадки саморозправи за законом були звичайним явищем. Так, наприклад, договір займу, засобом забезпечення якого були “м’ясо і кров” боржника (самозаклад, нексум), дозволяв продати боржника в рабство або вбити, якщо він не поверне борги вчасно. Особливою жорстокістю відрізнялася норма Законів XII Таблиць, якою передбачено випадок неплатоспроможності боржника перед кількома кредиторами одночасно. Згідно з нею кредитори в такому разі мали право розрубати боржника на частини, пропорційні сумі його заборгованості перед кожним із кредиторів [3, с. 116]. Характеризуючи цей пам’ятник права Стародавнього Риму, Ф. Енгельс, зокрема, зазначив: “Жодне законодавство пізнішого часу не кидає боржника так жорстоко і нещадно до ніг кредитора-лихваря, як законодавство Стародавніх Афін і Риму, – а те й інше виникло спонтанно як звичаєве право...” [4, с. 539].

Взагалі для стародавнього квіритського права характерною була його побудова виключно на особистій ініціативі та могутності управомоченої особи як у набутті своїх прав, так і в їх захисті: “Хто-небудь заволодів моєю річчю, не сплатив мені борг, – мені нічого іншого не залишається, як самому, власною силою, узяти річ назад або примусити боржника сплатити борг” [5, с. 68]. Так, згідно із Законами XII Таблиць було дозволено захоплення речі боржника з метою забезпечення боргу. Цей вид самоуправства здійснювався таким чином: кредитор, вимовляючи певні урочисті слова в присутності свідків, захоплював якусь річ боржника і утримував її в себе для задоволення своєї вимоги [6, с. 259, 265]. Наприклад, солдатам, з метою забезпечення платні, дозволялося стягувати заставу з тієї особи, яка зобов’язана до виплати в разі, якщо трибун, що завідував касою, цієї платні не платив. Так само вони могли захоплювати речі на

забезпечення тих грошей, на які потрібно придбати коня та ячмінь для нього [6, с. 267].

Такий розвиток римського права, заснований на традиціях особистої активності суб'єктів, не був випадковим. Він був зумовлений історично. Так, військовий побут, характерний для життя стародавніх римлян, зумовив їхнє прагнення до захоплення різноманітних матеріальних благ, а суспільне напруження через внутрішньополітичну боротьбу за владу виховало їх у душі шанування набутих прав та готовності наполегливо їх захищати.

У міру своєї подальшої еволюції інститут самоуправства породив нове явище – пособництво. Відбулося це в найдавніші часи (близько VI – IV ст.ст. до н.е.), коли процес здійснювався на суспільних засадах і община сама висувала суддів або пособників, які не лише засвідчували факт вчинення правочину, але й у разі відмови боржника примушували його виконати зобов'язання. Пособники давали схвалення змісту правочину і ручалися перед зацікавленою стороною за його дійсність. Коли ж поставало питання про порушення боржником умов свого зобов'язання, пособники силою свого авторитету, а то й застосуванням сили, примушували його до виконання угоди. Відмова від пособництва вважалася ганебним вчинком, а той, хто відмовився, – збездеченим [7, с. 243].

Поступово законодавство зазнавало змін, спрямованих на подальше обмеження самоуправства. Так, боржникам, що не повернули вчасно борг, надається тридцятиденний строк, зі спливом якого кредитор, оголосивши про неповернення боржником боргу, міг покласти на нього руку, яку боржник не мав права скинути, відвести до себе додому, зв'язати і закувати його [6, с. 263]. Згодом держава, у міру свого зміцнення, поступово перебирала на себе функцію захисту прав та інтересів своїх громадян, відтак приватна розправа почала відходити в минуле, оскільки “коли зміцніла державна влада починає звертати більшу увагу на внутрішній устрій держави, ворожнеча приватних осіб, їхніх сімей та родів з приводу усіляких (кримінальних і цивільних) образ починає визнаватися нею явищем небажаним” [5, с. 69]. Появляються певні процедурні правила, що обмежують самоуправство. Так, “якщо раніше на спробу помсти з боку кредитора боржник міг відповісти власною силою і відбити її, то тепер замість цього, не завжди вірного порядку, встановлюється стягнення, гарантоване державою. Правда, це стягнення спочатку, як відомо, є не чим іншим, як тим-таки самоуправством, але це самоуправство уже проходить перед очима державної влади, яка убезпечує кредитора від опору з боку боржника, а останнього від ексцесів з боку кредитора” [5, с. 384]. Наприклад, щоб захистити боржника на випадок неправомірних дій кредитора, Закони XII Таблиць встановлювали певні обмеження самоуправних дій останнього. Про це свідчить така норма: “Хай власник не чіпає і не відбирає належну йому колоду або жердини, що використовуються іншою людиною для зведення будівлі або для посадки винограднику” [3, с. 119]. Обмежуючи в такий спосіб дії власника, закон водночас надавав йому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти особи, яка їх використовувала.

Саме в римському праві дослідники знаходять витоки права притримання. Так, одним із найбільш поширених випадків застосування притримання були

правовідносини, в яких особа отримувала право не віддавати власнику річ до задоволення вимоги про відшкодування здійснених на неї витрат або понесених через цю річ збитків. Дана правомочність здійснювалася не в позовному порядку, а в порядку заперечення, що відхиляє позов власника [8, с. 128].

Також притримання досить часто застосовувалося в сімейних відносинах, коли чоловік отримував право притримати частину посагу дружини в разі її смерті або при розлученні. Частка притримання встановлювалася законом залежно від різноманітних обставин, таких, як утримання дітей, подарунки і втрати, яких зазнав чоловік у зв'язку із забраними дружиною речами, аморальна поведінка дружини, покращення посагу тощо [1, с. 110].

Далі державна влада поступово починає забороняти самоуправство. Ці зміни можна побачити, зокрема, на такому прикладі: у спорі про належність речі судовий процес починався з урочистого зазіхання на цю річ, після чого в дію вступав магістрат, перед яким усе це відбулось, і наказував: “Залиште обидва річ” [5, с. 62]. Таким чином, магістрат урочисто припиняв самоуправство і спрямовував сторони до правильного, законного судового розгляду справи. Проте перехід від приватної розправи до вирішення спорів державним судом був тривалим і пройшов декілька стадій. Так, на певному етапі суспільного розвитку встановлюється певний порядок застосування насильства до кривдника (правила “око за око”, “зуб за зуб”). Наприклад, у Законах XII Таблиць містилася така норма: “Якщо хтось спричинить членоушкодження і не примириться (із потерпілим), то нехай йому самому буде спричинено те саме” [9, с. 44]. Так Законами XII Таблиць була закріплена приватна розправа за принципом таліона.

Наступним етапом переходу до державного суду було встановлення системи викупів як добровільних, так і обов'язкових. У Законах XII Таблиць містилося чимало норм, що встановлювали викуп за образу, наприклад: “Якщо хтось рукою або палицею переб'є кістку вільній людині, хай сплатить штраф у 300 ассів, якщо рабу – 150 ассів” [9, с. 44]. З часом, нарешті, спори, незалежно від їх характеру, переходять на розгляд державного суду. Відтепер захист прав та інтересів громадян стає справою держави, а приватна розправа повністю припиняється. Проте із загального правила були два винятки:

можна було самоуправно знищувати споруди, які насильно або таємно були збудовані на ділянці землі, що належить тій особі, яка застосувала таке самоуправство;

самоуправство дозволялося, якщо в разі бездіяльності суб'єкту права загрожувала непоправна шкода (наприклад, кредитору дозволялося наздогнати боржника, що намагається втекти з грошима, і силою примусити його віддати борг) [10, с. 208-209].

В інших випадках вчинення особою самоуправства тягло за собою настання для неї негативних наслідків. Наприклад, кредитор, який самоуправно захопив майно боржника для задоволення своїх вимог, не лише зобов'язаний був це майно повернути, а й втрачав право вимоги. Власник, який втратив володіння своєю річчю, а потім самоуправно відібрав її у фактичного володільця, був зобов'язаний повернути цю річ фактичному володільцю, крім того, він втрачав

право власності на цю річ, а якщо з'ясувалося, що насправді захоплювач не мав права власності на неї, він повинен був не лише повернути річ, а й сплатити її вартість особі, у якої він її відібрав [11, с. 187].

Водночас дії особи не вважалися протиправними, якщо йшлося про випадки самозахисту [1, с. 277]. У розвиток цього інституту давньоримські юристи зробили великий внесок. Зокрема, вони створили теорію самостійного захисту особою свого права, яка згодом знайшла місце в праві інших держав, що виникли після розпаду Римської імперії. Римське право проводило межу між самодопомогою (самозахистом) і самоуправством: на відміну від самозахисту, самоуправство полягало у відновленні прав уже після їх порушення. Самозахист вважали правомірним за наявності таких трьох обставин:

самозахисту підлягають ті права, які захищаються у встановленому порядку (тобто які підлягають також і юрисдикційному захисту з боку держави);

самозахист повинен бути спрямований на відбиття лише насильницького порушення прав;

дії із самозахисту не повинні бути превентивними – вони повинні вчинятися лише у відповідь на протиправне посягання, до того ж безпосередньо в момент порушення прав [12, с. 89].

Характеризуючи самозахист, римський юрист Флорентин зазначав: “Ми повинні відбивати насильство і протиправність, оскільки правом встановлено, що коли хто-небудь зробить що-небудь для захисту свого тіла, то вважається таким, що здійснив правомірний вчинок...” [13, с. 158].

Отже, самозахист у римському праві розуміли як захист від протиправного нападу, а також як інші активні дії, що застосовувалися в разі об'єктивної необхідності відвернути спричинення шкоди. “Незаконно убиває той, хто позбавляє життя без будь-якого на те права. Таким чином, той, хто вбиває розбійника, не відповідає за те в тому лише разі, якщо інакше не міг уникнути небезпеки” [14, с. 307]. Так, в епоху Юстиніана в Дигестах було зафіксовано правило, згідно з яким насильство можна було відбивати силою, а, отже, зазіханням на чийсь право або майнові інтереси дозволялося запобігати застосуванням сили. Не випадково саме у Стародавньому Римі появилось прислів'я, що так яскраво відображає право того періоду та погляди на самозахист: “Краще запобігти небезпеці власними силами, ніж потім ображеному звертатися по допомогу до суду” [15, с. 39]. Дуже яскраву характеристику права особи на самозахист дав і розвинув видатний оратор Стародавнього Риму Марк Цицерон у своїй захисній промові у справі Мілтона: “Бувають випадки, і ці випадки не є рідкісними, коли людина має право життя над собою подібним. І якщо це право справедливе, якщо воно коли-небудь є необхідністю, то лише в тому разі, коли доводиться силу відбивати силою. Невже смерть, яка вражає розбійника, убивцю, може вважатися несправедливою? Існує священний закон, закон неписаний, але який народився разом з людиною; закон, що появився раніше законів, легенда, раніше появи всіх книг, але написаний природою в її безсмертному кодексі; його ми здобули із самої природи; цей закон не стільки вивчили, скільки відчули, не стільки пізнали, скільки розгадали. Він проголошує нам: у момент неминучої небезпеки,

що явилася під кинджалом жадоби чи ненависті, дозволеним є будь-який засіб порятунку. Якщо необхідність справедливого захисту вимагає застосування меча, то не можна звинувачувати того, хто вихопив меч для свого порятунку й уразив убивцю. Таким чином, судді, не випускайте з виду цей принцип: він повинен забезпечити у ваших очах перемогу нашої справи, якщо не забудете тієї аксіоми, яку не слід забувати, а саме: кожен, хто прагне відібрати в нас життя, може бути вбитий без жодного вагання” [15, с. 49]. Водночас римському праву було відоме і поняття перевищення меж самозахисту. Так, Павло у 10-й книзі “Коментарів до Сабіна” писав: “Ті, хто не могли інакше захистити себе і завдали яку-небудь шкоду, звільняються від відповідальності, оскільки всі закони і всі права дозволяють захищатися від сили силою. Проте, якщо захищаючи себе я кину камінь в супротивника, але влучу не в нього, а в того, хто проходив повз, то відповідаю за Аквілієвим законом, оскільки лише того, хто чинить насильство, можна вдарити, і лише тоді, коли це зроблено з метою захисту, а не помсти” [13, с. 323].

Отже, самоуправство, яке за римським правом полягало у відновленні особою свого права власними силами після його порушення, із зміцненням держави зазнавало дедалі більших обмежень, доки, за винятком окремих випадків, його не було заборонено. У свою чергу, інститут самозахисту, що існував одночасно з інститутом самоуправства і полягав у відбитті особою насильницького посягання на її права безпосередньо в момент здійснення такого посягання, обмежень з боку держави не зазнав. Більше того, римські юристи всебічно обґрунтували необхідність і невід’ємність права особи на самозахист. Таким чином, римське право накопичило в собі колосальний досвід видатних мислителів Римської імперії, їхньої практичної діяльності та теоретичних розробок. Тому доцільним і необхідним є врахування їхніх напрацювань у контексті невинного розвитку та вдосконалення інституту самозахисту в наш час.

Література

1. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право: Базовый учебник / Под ред. проф. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1999.
2. Макаруч В.С. Основы римского частного права: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2000.
3. Законы XII Таблиц: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века. – М.: Зерцало, 2001.
4. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – Т. 3.
5. Покровский И.А. История Римского права. – СПб.: Издат.-торговый дом “Летний сад”, 1998.
6. Гай. Институции / Пер. с лат. Ф. Дадынского; Под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М.: Юристъ, 1997.
7. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима. – М., 1883.
8. Сарбаш С.В. Право удержания как способ обеспечения исполнения обязательств (исторический аспект) // Вестник Высшего Арбитражного суда РФ. – 1997. – № 9.
9. Подопригра А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие. – К.: Вища школа, 1990.
10. Хвостов В.М. Система римского права. – М., 1996.
11. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003.
12. Омельченко О.А. Римское право: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ТОН. – Острожье, 2000.
13. Памятники римского права: Законы XII Таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997.

14. Институции Юстиниана / Пер. с лат. Д. Расснера; Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – (Сер.: Памятники римского права).
15. Рейнгардт Н.В. Необходимая оборона. – Казань, 1998.

УДК 347.67(37+477)

О.Ю. Цибульська

РЕЦЕПЦІЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД УНІВЕРСАЛЬНОГО І СИНГУЛЯРНОГО СПАДКОВОГО НАСТУПНИЦТВА ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Спадкування за заповітом є однією з підстав спадкового наступництва, причому на сьогодні в Україні пріоритет надається спадкуванню за заповітом. Лише за відсутності або визнанні його недійсним здійснюється спадкування за законом.

Право розпоряджатися майном на випадок смерті за допомогою заповіту втілює у собі один із фундаментальних принципів спадкового права – принцип свободи заповіту, що, у свою чергу, базується на загальних принципах цивільного права – принципах дозвільної спрямованості та диспозитивності цивільно-правового регулювання.

Сучасне цивільне законодавство України серед розпоряджень заповідача передбачає спеціальні заповідальні розпорядження, серед яких найбільш дискусійними залишаються заповідальний відказ (легат) і заповідальне покладення (фідеїкоміс), що були відомими й поширеними в практиці ще за часів існування римського приватного права і досить вдало рецепційовані в сучасну цивільну галузь права.

Питання про заповідальний відказ і покладання, що можуть складати зміст заповіту, вже досить тривалий час привертають увагу вчених – цивілістів і практикуючих юристів.

У вітчизняній науці ще з дореволюційного періоду не припиняються спори з приводу правової природи легату і покладання, їх цивільно-правової регламентації.

Зазначені інститути є мало досліджуваними в сучасній цивілістиці. В українському цивільному праві й досі залишається невизначеним ряд питань, серед яких найбільш принциповим є ототожнення легата і покладання зі спадковим правонаступництвом.

Окремі аспекти правової характеристики заповідального відказу і заповідального покладання були предметом досліджень як дореволюційних цивілістів (Д.І. Мейер, В.І. Серебровський, Г.Ф. Шершеневич та ін.), так і вчених радянської епохи (Б.С. Антимонов, О.С. Йоффе, Е.А. Флейшиць, Б.Л. Хаскельберг та ін.).

Пильну увагу щодо питань спадкування взагалі та заповіту зокрема привертає і юридична література останніх років. Так, серед сучасних вітчизняних цивілістів увагу цьому інституту було приділено в працях В.В. Васильченка,